

## ÁTKOZOTT OSTOBASÁG

Some Damn Foolish Thing. *London Review of Books*, 35 (2013), 23. szám, 11–16. old.

Christopher Clark: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* Allen Lane, 2013. 697 oldal, £ 30

Több mint ötven évvel ezelőtt Barbara Tuchman sikerkönyve, a *The Guns of August* az amerikaiak egy egész nemzedékét világosította föl az első világháború kitörésének okairól. Megírta, hogy ezt a felesleges, értelmetlen és ostoba háborút túlterhelt, félrevezetett s esetenként hazug államférfiak és diplomaták kezdték, s olyan katasztrófába sodródtak, amelynek borzalmaikat elképzelni sem tudták; azt hitték, a katonák már „hazajönnek, mire az első levelek lehullanának”. Ötven évvel ezelőtt sok szempontból épp ilyen könyvre volt szükség.

Tuchman 1910. május 20-ával, VII. Eduárd temetésével kezdi el a történetet. A temetésre megérkezett a király sógornője, Maria Fjodorovna orosz cárné, III. Sándor felesége; Ferenc Ferdinánd főherceg, az öreg Ferenc József osztrák császár trónjának várományosa; és Eduárd legkevésbé kedvelt unokaöccse, a német II. Vilmos is. Vilmos imádta és csodálta a briteket, a britek meg imádták a *Kaisert*. A *Times* azt írta, hogy „őt illeti a főhely a külföldi gyászolók között”, s bár olykor a viszony „feszült”, „nálunk sohasem veszített népszerűségéből”. Vagyis négy évvel Armageddon előtt a német császár még nem volt az az Antikrisztus, amivé később lett. Tuchman könyve a marne-i csatával zárul, „a háború egyik döntő csatájával”, amely szertefoszlatta a németeknek e gyors győzelemhez fűzött reményeit, és helyet adott négy év veszteglésének és nyomorúságának.

Tuchman nem szól sem arról, mi volt Ausztria–Magyarországon és Szerbiában a háború előestéjén, sem az orosz–osztrák és a szerb–osztrák fronton zajló háborúról. Úgy véli, hogy „a Balkán végeérhetetlen problémája természetesen elkülönül a hábo-

rú többi elemétől” – és különben sem nagyon történt ott semmi az általa tárgyalt időszakban. Az már meglepőbb, hogy a könyv első egyharmadában meg sem említi Szerbiát. A főherceg ellen 1914. június 28-án elkövetett merényletnek két mondat jut, közülük az egyik ráadásul egy idézet a jövőbe látó Bismarcktól – „valamilyen átkozott, balkáni ostobaság” robbantja majd ki a következő háborút. Tuchmannek ennyi elég is.

Miért volt ez a történet annyira meggyőző az 1960-as években? Szerintem azért, mert a hidegháború csúcspontján a világ pontosan olyan-fajta erkölcsi tanmesét várt és üdvözölt boldogan, mint amilyennel Tuchman szolgált. Ez a mese pedig így hangzik: 1914-ben két, történelmileg példátlan mértékű fegyverkezést folytató hatalmi tömb áll egymással szemben, s mindkettő úgy érezte, hogy nagyobb veszély fenyegeti, ha nem ad katonai választ egy viszonylag csekély súlyú incidensre Európa peremén. Tuchman óva intő meséjében kevésbé fontos a júliusi válság – vagy a korábbi válságok – egyes szakaszainak pontos jellemzése, mint a végkifejlet: hogy a nagyhatalmi tömbök képtelenek voltak tárgyalásokkal tisztázni nézeteltéréseiket, és ez a kudarc katasztrófába torkollott. Annak a nemzedéknek, amelyik közvetlenül a második világháború, Hiroshima és Nagaszaki után született, tudva, hogy az oroszok 1961-ben felrobbantottak egy hidrogénbombát, nem kellett nagy fantázia ahhoz, hogy megértse, mi történhet, ha valamelyik oldal ismét az 1914-eshez fogható léptékű hibát követ el.

John Kennedy a kubai rakétaválságról szóló parabolának olvasta Tuchman könyvét az augusztusi fegyverekről. Robert öccse idézte fel szavait: „Nem választok olyan utat, hogy bárki hasonló könyvet írhatson, immár »Az októberi rakéták« címmel. Ha még valaki életben marad ezután, meg fogja érteni, hogy mindent megtettünk a megbékélésért.” Tuchman nyomán úgy vélte, hogy az európai államférfiak „butasága, különcködései, félreértései és személyes kisebbségi és nagyvási komplexumai” vezetnek oda, hogy „mintegy beleszedelegnek a háborúba”. Ő nem követi őket. (Eszébe jut hatott akár a megbékélés is, amiről

alapképzéses szakdolgozatát írta, az kevésbé szerencsés következményekkel járt volna.)

Lyndon Johnson a tizenhárom napig tartó válság idején héjához méltó tanácsokat adott, ami azt mutatja, hogy Tuchman őt nem igazán győzte meg. Am a Kennedy ellen elkövetett merénylet őt is az első világháborúra emlékeztette, amikor azt mondta, hogy azt, ami Dallasban történt, éppoly fatálisan félre lehet értelmezni, mint ötven évvel korábban a szarajevói gyilkosságot. Tudta, hogy korábban egy ilyen hibának rögtön húszmillió halottja lesz.

Christopher Clark lélegzetelállítón jó könyve is – sokkal tudatosabban, mint Tuchmané – a maga kora – a mi korunk – számára írott történelem. A szarajevói terrorista cselekmény, az osztrák–magyar trón várományosának és feleségének meggyilkolása az osztrák kormányt arra készítette, hogy követelésekkel lépjen fel Szerbiával szemben. Ha Szerbia maga nem volt is terrorista állam, szoros szálak fűzték a terrorizmushoz, és egyáltalán nem titkolta azt a meggyőződését, hogy Ausztria rászolgált a merényletre. A válaszvonalak a hivatalos állami politika, a hadsereg és a titkos terrorista sejtek között finoman szólva igen csak elmosódtak. Lehet, hogy Nikola Pašić szerb miniszterelnök nem vett részt a merénylet megtervezésében, de bizonyosan sok részletét ismerte, és beírta azzal, hogy csak végtelenül homályos – mai szóhasználattal: „nem megalapozott” – figyelmeztetést juttasson el Ausztriának.

Clark egy még korábbi terrorcselekménnyel indítja a történetet, azzal a groteszk gyilkossággal, amelynek 1903-ban a szerb Sándor király és felesége, Draga esett áldozatul. A merényletet egy átfogó összeesküvés nevében katonatisztek egy kis csoportja követte el. A királyi párt, akik félelmükben a szekrénybe bújtak, kicsalogatták onnan, testüket szitává lötték, szuronyokkal összeszurkálták, majd feldarabolták és kibeletzték, ami még megmaradt belőlük. Végül a királynő szinte felismerhetetlen meztelen testét az erkélyről a kertbe dobták.

Az egyik, Apiszként (bika) ismert cselszövő azután 1911-ben alapító tagja lett az „Egyesülés vagy halál”

nevű titkos ultranacionalista szervezetnek, más néven a Fekete Kéznek. 1913-ban a tábornoki kar hírszerző részlegének főnöke lett, s így nem okozott neki gondot, hogyan csempéssze át Boszniába a fegyvereket és „a fiúkat” (ez Clark szóhasználata) – a végzetes lövéseket leadó Gavriló Princip még csak egy hónap híján húszéves volt. Ugyanebben az évben a hadsereg követelésének engedve kegyelemben részesült egy kevésbé lelkes újonc meggyilkolásáért elítélt katonatiszt, aki arról volt nevezetes, hogy nemcsak részt vett az 1903-as puccsban, de azóta is magánál hordta Draga királynő mellének egy kiszáritott darabját. És 1914-ben még mindig az a Pašić volt a miniszterelnök, akit 1903-ban a kettős gyilkosság juttatott ebbe a pozícióba, és aki szoros kapcsolatot kapott az összeesküvőkkel.

Szerbia uralkodó osztályait és a sötét Fekete Kéz tagjait az irredenta politika kötötte össze: az önfelmentő történelem és az érmelyítő metafizika mérgező keveréke, amely az elveszett területek és az elveszett dicsőség visszanyerésétől remél nemzeti megváltást. A szerb történetírás szerint a törökökkel szemben 1389-ben a rigómezei csatában (tíz kilométerre a mai Pristinától) elszenvedett veszteségek a déli szlávokat – s különösen a szerbeket – muzulmán uralkodóknak alávetett idegen területekre szorították ki. Ezt a vereséget kell jóvátenni: ahol egy szerb vagy szerbnek mondható ember is él, ott Szerbia van vagy kellene hogy legyen. Ez a meggyőződés két, sokak halálához vezető, brutális háborúhoz vezetett 1912–13-ban, amelynek során először Görögország, Montenegró, Szerbia és Bulgária területeket szakított el a törököktől, majd Bulgáriától a megszerzett területek többségét elragadták korábbi szövetségesei. A legnagyobb területi gyarapodást Szerbia könyvelhette el.

A Habsburgokat a XVI–XVII. század történelmi eseményei avatták a XX. századi történet részeseivé, de nagyot lapozva folytassuk 1908-tól, amikor Bosznia osztrák bekebelezése feldühítette a szerb nacionalistákat, akik úgy érezték, az európai hatalmak – és különösen – Oroszország elárulta őket, amikor ezt megengedte. 1912–13-ban Szerbia megtámadta

azt az Albániát, amelynek függetlensége Ausztria védelme alatt állt. A szerb katonák legyilkolták és tömegsírokba dobáltak 300 gosztivári muzulmán, és még százakat öltek meg az összecsapásokban, mígnem a többi európai hatalom által támogatott osztrák követelésnek engedve, a szerbek elfogadták a balkáni háborút lezáró szerződéseket, és visszavonultak.

A rigómezei szerb vereség 525. évfordulóján a főherceg és felesége hivatalos látogatást tett Boszniában. Eszébe sem jutott senkinek, hogy ez az évforduló talán nem a legmegfelelőbb alkalom erre. Miért is jutott volna? Szarajevó városának alaprajza, polgári építésze, egyeteme és kórháza mind-mind a Habsburgok irányította ütemes gazdasági fejlődésnek volt köszönhető. A királyi pár meleg fogadtatásra számított, és ebben nem csalódott. Örömmel hagyták ott Bécsset, ahol az udvari protokoll annyira megkeserítette az életüket. Ráadásul 1913. és 1914 tavasza a kortársak szemében a béke és az ígéretes jövő aranykora volt – csak kevesen látták előre a hamarosan bekövetkező sötétséget. Clark szerint az önámításnak is volt szerepe a főszereplők kockázatos viselkedésében, amikor megpróbálták sorra venni ama nap eseményeit.

Ám sem a szerbiai terrorizmus története, sem az irredentizmus és a nacionalizmus általában nem tett elkerülhetetlenné egy szerb–osztrák, még kevésbé egy egész Európára kiterjedő háborút. Az osztrák békepártiak – a röviddel később meggyilkolt Ferdinánd vezetésével – valamiféle Egyesült Európa megteremtésében látták az előrelépés lehetőségét, és Ferdinándnak valóban sikerült a megelőző évtizedek számos veszélyes pillanatában fölébe kerekednie harciasabb partnereinek. S Szerbiában is voltak a békének hívei. Belgrádban még az 1914. július 23-i osztrák ultimátumról folyó tárgyalások során is számosan készek lettek volna kiegyezni.

Az *alvajárók* abban is a korunknak szóló könyv, hogy a meghozott döntésekben a véletlennek és a cselekvők „mentális térképeinek” (Clark kifejezése) szerepét hangsúlyozza. Az ő elbeszélésében a háború nem annak a következménye, hogy mindkét nagy szövetség engedett a pro-

vokációknak, sőt inkább fordítva: Európa fővárosaiban éppenséggel az mélyítette el a válságot 1914 nyarán, hogy a szövetségek gyengék voltak és megbízhatatlanok, és nem lehetett előre tudni, ki melyik oldalra áll majd. (A kérdéssel foglalkozó politológusok korábban azt tartották, hogy a szövetségesek mindössze az esetek 25 százalékában viselkedtek úgy, ahogyan a velük szerződő felek elvárták. Ez persze gondolkodóba ejti az embert, miért kötnek az államférfiak egyáltalán szerződéseket. Az 1816 és 1905 közötti háborúk árnyaltabb statisztikai elemzése szerint ez az arány egészen 75 százalékig feltornázható, ám még így is igen nagy tere nyílik a véletlennek. Minden okuk megvolt a bizonytalanságra azoknak, akik Európát 1914-ben belevitték a háborúba.)

Legalább öt országban az államférfiak különböző szinteken egy olyan rendszert tettek próbára, amelynek működését fel sem fogták. Nem állt rendelkezésre olyan logika vagy átfogó narratíva, amelyből egy meghatározott eredmény következett volna; a politikacsinálásnak strukturális korlátai voltak. A nagyhatalmi politika dinamikáját 1914 előtt már évtizedek óta módosította és az egész rendszert kizökkentette Németország előretörése és Oroszország gyors gazdasági és katonai gyarapodása; a balkáni béke egyik biztosítójából Ausztria szép lassan annak fenyegetőjévé vált. Clark igen jól meséli el ezt a történetet – még hozzá egy fontos új csavarral, amelyre mindjárt rátérek. De nem ez mozgatja elbeszélését.

Az *alvajárók* eltökélten nem arról szól, miért tört ki a háború, hanem hogy hogyan. Illetve a „miért” kérdésre sok-sok „hogyanra” megfelelően válaszol, miközben bemutatja azokat az éveket, heteket s végül napokat, amikor a béke felé nyíló számos út egyikére sem léptek rá, míg végül egy sem maradt. Clark történetét „a cselekvőség itatja át”. A cselekvők sokasága (európai koronás főek, hadvezérek, diplomataik, politikusok és még sokan mások) a maga céljait követve cselekedett éppannyira racionálisan vagy irracionálisan, amennyire az emberek általában, hozott döntéseket, amelyek kizártak másfajta döntéseket, s végül együttesen egy

elképzelhetetlen és el nem is képzelt háborúba sodorták a világot. Együttesen hozták létre a világtörténelem legnagyobb „fekete hattyú eseményét”. Clark nem folyamodhat sem a homéroszi istenekhez, sem egy monoteista isteni előrelátás gondviselő bölcsességéhez, hogy számot adjon mindarról, ami oly esetlegesnek tűnik, viszont árnyalt elbeszélő készsége, filozófiai tudatossága és szinte természetfeletti áttekintése, mellyel forrásait uralja, *Az alvajárókat* e csalóka terepen való sikeres tájékozódás mintapéldájává avatja. Nemcsak a legjobb könyv az első világháború okairól, amelyet ismerek, de ráadásul nagyszerű és szellemileg is felvillanyozó minta arra, hogyan is írjunk történelmet.



A háború okainak kutatása rendszerint a szükségszerű vagy véletlenszerű alternatívájában valamelyik oldal felé húz. Vannak tragikusan váratlan események, amelyek Tocqueville-nak a francia forradalomról tett megjegyzését juttatják az ember eszébe: „Soha még nem volt ilyen, ennyire régóta ható tényezőkből fakadó, ennyire elkerülhetetlen s mégis teljesen előreláthatatlan esemény.” A „nagy háborút” nagyságrendjénél és következményeinél fogva nagy okok válhattak csak ki: az imperializmus válsága (mint Lenin gondolta), a nacionalizmus és annak a XIX. század végén bekövetkező konzervatív fordulata, negyven év fegyverkezési versenye, a szövetségek rendszere, jobb- és baloldal belpolitikája vagy – mint egyik tanárom, Arno Mayer vallotta – egy olyan nagy tektonikus nyomás, amely 1789 óta a régi európai rendszerek elsöprésére irányult, de végül csak 1918-ra járt teljes sikerrel: a bécsi kongresszuson kötött szerződést 1815-ben aláíró felek közül két birodalomnak és egy királyságnak vetett véget.)

Clark szerint az efféle magyarázatok annak árán kínálnak analitikus egyértelműséget, hogy eltorzítják a történetet – „az egyre fokozódó oksági kényszer illúzióját keltik”, mintha a tényezők egymásra rakódnának, s „mindegyik hatna az eseményekre”. A politikai cselekvőket ezzel a külső tényezők bábujává fokozzák le: „Az

okokat keresve kivetik hálójukat Európa háború előtti évtizedeinek egészére, s mindazt, amit kihalásztak, szépen egymásra halmozzák a mérleg serpenyőjében, amíg a nyelve át nem billen a valószínűtől az elkerülhetetlenhez.” Szerintem ez nem zárja ki azt a nézetet, amelyet Paul Schroeder, az egyik vezető amerikai diplomáciatörténész fejtett ki ötven évvel ezelőtt arról, hogy az érintett államférfiak és politikusok úgy érezték, erők játékszerévé váltak, amelyekben nem tudnak úrrá lenni, és ez a benyomás nyomta rá bélyegét cselekedeteikre. S azt sem jelenti, hogy egyes szereplők – sőt a többségük – helyesen mérték volna fel, mire irányulnak ezek az erők. („Felmérhető vagy legalábbis elképzelhető távolságra vagyunk – mondta Asquith 1914. július 24-én – az igazi Armageddontól. Szerencsére semmi okunk arra, hogy feltételezzük, pusztá szemléloinél többnek kéne lennünk.”) Ez a könyv végig az emberi – esetenként mégoly tudatlan cselekvőségről szól. Mégsem azért íródott, hogy ítélkezzék bármelyik cselekvő vagy bármelyik nemzet szolgálai, vagy hogy a szándékolatlanság és a tiszta véletlenszerűség mellett érveljen.

Azokat, akik a véletlenszerűséget hangsúlyozva szoktak válaszolni a „miért” kérdésére, rendszerint vagy a tényellentétes állítások, vagy az elítélés érdekli, a leggyakrabban mindkettő. A vád képviselőjének be kell bizonyítania, hogy a háború be sem következett volna egyik vagy másik ország vezetőinek szándékosan bűnös viselkedése vagy szinte bűnös butasága nélkül. Clark nem ezt az utat választja, amiért egyes történészek gyávának minősíthetik, de jó okkal vetette el a terhelő bizonyítékok kutatását. Mint megállapítja, már maguk a cselekvők megkezdték a kölcsönös vádaskodást, mielőtt a háború egyáltalán kitört volna, s eleve eltorzították a történeti forrásanyagot azzal, amit közöltettek, elveszítettek, amire jól vagy rosszul emlékeztek. Már könyvek és cikkek tízezrei próbálták elfogultan gyűjtött bizonyítékokkal alátámasztani a bűnösség minden elképzelhető változatát.

Az ítélkezés olykor valóban bele tartozik a történész feladatába, de mindenképp kockázatos. A világtör-

ténelem egyetlen történeti megállapítása sem volt talán veszélyesebb és képlékenyebb, mint a versailles-i szerződés hírhedt 231. cikkelye, amely a német militarizmust, valamint azokat a civil vezetőket tette felelőssé a háborúért, akik mindent megtettek, hogy Németországból világhatalom legyen. Paul von Hindenburg tábornagy kőztársasági elnökként és a porosz hadsereg századosi egyenruhájában hatalmas tömeg előtt mondott beszédében a tannenburgi háborús emlékmű felavatásakor (itt semmisítette meg Németország 1914-ben a 2. orosz hadsereget) kijelentette, hogy a német katonák „tiszta szívvel” vonultak a háborúba 1914-ben, és Németország „bármikor kész ezt pártatlan ítélőszék előtt bebizonyítani”. Az avatóünnepségen zsidók és szocialisták nem vehettek részt. Hatalomra jutása után nem sokkal Hitler is szónokolt Tannenbergben arról, micsoda szégyen Németországnak, hogy elveszített egy háborút, amelyet soha nem is akart. Clark leszögezi, nem az ő dolga annak eldöntése, jogos volt-e Szerbia némely panasza Ausztriával szemben, vagy volt-e a franciáknak bármilyen okuk arra, hogy tartsanak a németektől.

A vádló által előadott narratívának mindig van beépített telosza, amely nem más, mint a vádott bűnössége. A történészek viszont egy olyan ügyszöveget gyűjtik és értelmezik a bizonyítékokat, amelynek előterjesztését nagyon sokféle politikai, sőt általános kulturális érdek is ösztönözheti. Az 1960-as években például a német bűnösség hipotézisét igencsak megerősítették Fritz Fischer és iskolája kutatásai, amelyek a háború előestéjén virágzó német militarizmus jól dokumentált, mégis elfogult elítélésére támaszkodva próbálták mentegetni a Harmadik Birodalomnak a második világháborúban elkövetett bűneit. Niall Ferguson provokatív, de ragyogóan érvelő könyve (*The Pity of War*) viszont Edward Grey brit külügyminisztert kárhóztatja azért, hogy többnyire vonakodó kabinetbéli kollégáit – s ezzel az országot – belerángatta egy olyan háborúba, amely előrevetítette a Brit Birodalom vesztének és Nagy-Britannia uralkodó világhatalma hanyatlásának árnyékát. Ferguson szerint semmi sem kényszerítette Nagy-Britanniát arra, hogy Bel-

gium miatt belépjen a háborúba. Ha nem lett volna Grey, a „nagy háború” is elmaradt volna.

Clark nem állítja, hogy ő az első, aki ellene van a vádiratokat fogalmazó történetírásnak. Immár klasszikus, 1928-as tanulmányában Sidney Fay amerikai történész azt írta, hogy az európai és a – végkimenetében – világ-háború azért tört ki 1914. július végén, augusztus elején, mert „a politikai és katonai vezetők mindegyik országban olyasmiket tettek, amik mozgósításhoz és hadüzenethez vezettek, illetve elmulasztottak megtenni olyan dolgokat, amelyek mindezt megakadályozhatták volna” – a felelősség tehát többé-kevésbé megoszlik. Ebben az egy mondatban összegezhető Clark álláspontja is.

Ám lekicsinyelni sem akarja azokat a politikai kontingenciákat, amelyek oly alkalmasak a tényellentétes történetírás és a háborús bűnösséggel vádolás céljaira. Eljátszik a gondolatot, mi lett volna, ha nem Grey a külügyminiszter, aki a brit külpolitikát már régóta a német veszedelemre akarta összpontosítani, vagy ha nem sikerül meggyőznie kollégáit az augusztus 4-i kormányülésen, hogy veszélyesebb nem szembefordulni a német fenyegetéssel Belgiumban, mint felvenni a kesztyűt. S mi lett volna, ha Vlagyimir Kokovcov herceget, pénzügyminisztert és a cári minisztertanács konzervatív, galamb érzelmű elnökét nem mentették volna fel a június 28-i válságot megelőzően, és a németgyűlölő, vadul szerbpárti külügyminiszter, Szergej Szazonov helyett továbbra is ő urálja az orosz vitákat arról, mi a teendő? És mi lett volna, ha Ausztria rögtön a merénylet után megtámadja Szerbiát, amikor még a világ jó részének részvéte kísérté, ahelyett, hogy belebonyolódott volna mindazokba a tárgyalásokba, amelyek végül háborúba sodorták a világot?

Az *alvajárók* nem enged sem a nagy struktúraelméleteknek, sem a kizárólag a véletlenre hivatkozó oksági magyarázatoknak. Clark egy sakk-elemző módjára mutatja be, hogyan vezetett a sok különböző játékos minden egyes lépése és ellenlépése egy kolosszális matthoz. Könyvének első részében körvonalazza a nemzetközi rendszert, amely 1913-ban a háború-

tól való kölcsönös tartózkodás küszöbére érkezett. A történet egyes elemei jól ismertek: a német–osztrák szerződés (az 1879-es kettős szövetség), a francia–oros szerződés (1894), a Franciaország és Nagy-Britannia által 1904-ben aláírt *entente cordiale* – és a legrámaibb esemény: a két régi ellenség, Nagy-Britannia és Oroszország 1907-es egyezménye.

Ám Clark szerint hiba volna ebben a konfigurációban már azt a szövetségi rendszert látni, amely 1914 nyarán végül belépett a háborúba, mert csak a visszatekintő pillantás előtt mutatkozik meg a két oldal. Az 1914 augusztusát megelőző években keresztül-kasul rengeteg szerződést kötöttek: 1910-ben Oroszország és Németország tárgyalt egymással, hogy tisztázzák törökországi és perzsiai érdekellentéteiket; Franciaország pedig 1909-ben egyezett meg Németországgal a marokkói konfliktusukról. S annyi igaz, hogy a briteknél Oroszország helyére Németország került, amely viszont Franciaországot váltotta a képzelt főellenség pozíciójában, ám ez sem volt még rögzített álláspont. Fontos szereplők szólaltak fel amellett, hogy az Indiát és a közép-ázsiai brit érdekeket az orosz fenyegetés sokkal súlyosabban érinti, mint a német fenyegetés a tengereken és az európai kontinensen. Arra készültek, hogy 1915-ben mélyrehatóan felülvizsgálják az addigi külpolitikát.

Clark általában is világossá teszi, hogy a nagy katasztrófába torkoló elköteleződés nem tartoztak az európai rendszer „tartós jellemzőihez”, hanem számos rövid távú kiigazításnak voltak köszönhetőek. A japánoktól az 1904–05-ös háborúban elszenvedett veszteség például véget vetett minden komolyabb orosz külpolitikai törekvésnek Ázsiában, és az európai érdekekre, azaz kizárólag a Balkánra összpontosította a külpolitika figyelmét. Németország sem kapott volna akkora hangsúlyt a brit külpolitikai gondolkodásban, ha Grey és hívei „nem kerítik mind jobban a markukba a brit külpolitikát”.

Ám már ez a beszédmód is azon a feltételezésen alapul, hogy az egyes politikusok és uralkodók a maguk nemzete nevében beszéltek, hogy voltak olyan élet-halál kérdéseiben dön-

tó entitások, mint „Franciaország”, „Németország” vagy „Oroszország”. Ez pedig elvétí azt a rémisztő igazságot, hogy illúzió azt hinni, akik a külpolitikát alakították vagy megvalósították, azok a nemzet, vagy akár csak az uralkodó osztály érdekében léptek fel. A végrehajtó hatalmat Németországban, Oroszországban és Ausztria–Magyarországon egy-egy császár (cár) testesítette meg, akiről sokan azt képelték, hogy alattvalói és állama nevében cselekszik, de valójában isten tudja, kinek a nevében, mert még saját érdekeiket tekintve sem voltak következetesek, a német Kaiser például köztudottan ingatag és zabolátlan volt. Az információk ellenőrizetlenül és utasításokra sem várva áramlottak vagy éppen akadtak el a követek, a hivatalnoki kar és a miniszterek között, sem szervezeti, sem alkotmányjogi szempontból nem volt eldönthető, kinek van döntési joga. Senki sem tudta, hogy egy-egy országban kinek a nevében szól a sajtó, s hogy egyes politikusok mennyire voltak érzékenyek a sajtón keresztül kifejtett nyomásra. Efféle nehézségek ma is előfordulnak a magas szintű döntéshozatalban, de – mint Clark bebizonyítja – a helyzet sokkal rosszabb volt 1914-ben, és e hangok sokaságának kakofóniája olyan bizonytalanságot szült, amely azt is érthetővé teszi, ahogyan az emberek június 28-ra reagáltak.

A Balkán a bizonytalanság helyévé vált Európa peremén, és ugyanakkor az orosz külpolitika gyújtópontjába került. Amennyiben számoltak egy háború lehetőségével, akkor itt várták. (Az összes harcoló fél közül Szerbia szenvedte el a legsúlyosabb emberveszteséget, 15–49 éves férfi lakosságának közel egynegyedét elveszítette, majdnem kétszer annyit, mint Francia- és Törökország.) A másik új tényező az a francia felfogás volt, amely Ausztriának a jószérivel terrorista szomszédjaival való igencsak valóságos problémáiban nem nagyon látott mást, mint a németeknek kínálkozó kedvező alkalmat. Sem az orosz, sem a francia, de ami azt illeti, a szerb kormánynak sem állt érdekében, hogy szemügyre vegye, milyen bizonyítékaik vannak Ausztriának a szerbek bűnrészességére Ferenc Ferdinánd meggyilkolásában. A szerb sajtó egyértelműen

örvendezett a főherceg halálán; francia szemszögből pedig a Balkán lett az a hely, ahol Németországot meg kell állítani.

Clark elemzésében csak egyetlen olyan mozzanat van az európai politikai kultúrának a végső válság előestéjén kirajzolódó erőtereiről, amely engem egyáltalán nem győz meg, az, amit „a férfiaság válságának” nevez, s azt állítja, hogy „a vonzódás a hajthatatlan erőhöz az államférfiak előző nemzedékének hajlékonyságával, taktikai rugalmasságával és ravaszságával szemben [...] csak növelte a konfliktus esélyét”. Nehéz megmondani, Bismarck vagy Von Moltke nem érezte-e biztonságban a maga férfiaságát, viszont tény, hogy a férfiaság problémái Trója óta ott rejlenek minden háború mélyén. Nem hiszem, hogy 1914 júliusában válságosabbak lettek volna, mint bármikor máskor.



Gyilkosság Szarajevóban – a történetnek ezt az epizódját jól ismerjük, de nem Clark lebilincselő előadásában.

Ferenc Ferdinánd – már egy évtizede a balkáni problémák békés megoldására törekvő csoport vezére az osztrák kormányzásban, amellel boldog férj – élvezettel kocsikázik végig Szarajevó utcáin, oldalán feleségével, Zsófiával, hat gépkocsitól kísérve, nyitott autóban. Nem fél, noha a boszniai horvátok vezetője figyelmeztette, hogy lévén június 28-a Rigómező évfordulója, a helyi szerbek nacionalizmusa is fellángolt.

Ami ezután következett, azt a Monty Python és a görög sorstragédiák ötvözése tudná a legjobban megjeleníteni. Hat fiatalember állt készenlétben, hogy megölje a főherceget – egyikük sem válna be ma az al-Káidában. Az egyik megbénult a félelemtől, a másik elhajította ugyan a bombáját, de célt tévesztett, s a főhercegi autó sofőrije gyorsított, amikor meghallotta, hogy levált a bomba gyújtókupakja. Zsófiát épp csak horzsolta, s a mögöttük haladó autó utasait sebesítette meg. A merénylő elpuskázta a dolgot, és nyomban el is fogták.

Az ember azt várná, hogy a főherceg ekkor véget vet a parádénak, ám ő ragaszkodott ahhoz, hogy a sebe-

sültekkel törődjön, majd a városházára hajtasson, ahol beszédet is mondott. Három további merénylő is mozdu-latlaná dermedt félelmében, amikor elhaladt előttük; egyikük utólag azt mondta, hogy Zsófiát meglátva megesejt rajta a szíve. A nyilvános ceremónia végeztével Ferenc Ferdinánd úgy döntött, hogy talán mégis jobb lesz elhagyni programja további részét, ám mielőtt távozna a városból, még meglátogatja a sebesülteket a kórházban. Vendéglátóinak volt annyi eszük, hogy módosítsák a tervezett útvonalat, hátha még egy merénylő lesben áll valahol. A gépkocsikonvoj egyenesen menjen végig az Appel körúton, és ne forduljon be jobbra, a Ferenc József útra. Csakhogy a sofőrrel senki sem közölte a módosítást. „Nem erre kell menni”, kiabálta az osztrák megbízott, amikor látta, hogy az autó az eredeti útvonalat követi. Mivel az autón nem volt hátramenet, át kellett tolni az új útvonalra. „Ezzel elérkezett Gavriilo Princip nagy pillanata.” A Ferenc József utcán odarohant az elakadt autóhoz, és némi habozás után közvetlen közelről lelőtte a királyi párt.

Mai tudásunk fényében Clark elbeszélése olyan, mint valami horrorfilm. Nem hallják a vészjósló zenét? Nem tudják, hogy nem szabad végigmenni egy hosszú, rejtett világitású csarnokon? Ferenc Ferdinánd és Zsófia szinte azonnal meghalt. A serdülőkorú merénylő sorsa már kívül esik Clark könyvének időkeretén, de jelzi tette világtörténelmi jelentőségét. Azonnal elfogták, de nem végezték ki, mert ahhoz túl fiatal volt, s ezért a terezini osztrák erődbe szállították, ahol nyomorúságosan halt meg 1918 augusztusában. Börtönét ma inkább úgy ismerjük, mint a theresienstadti koncentrációs tábor részét, ahol a látogatók megtekinthetik Princip zárkáját és bilincseit, annak a holokausztnak a maradványai közepette, amelynek előidézéséért oly sokat tett.

Az *alvajárók* a továbbiakban hétről hétre, majd napról napra nyomon követi, hogyan fogatkozott s vált augusztus 4-re semmivé a béke vagy legalább egy korlátozott háború számtalan lehetősége. A kontingenciából szükségszerűség lett. Mindezt a jóm kippur utáni héten írom, s talán ezért

jut eszembe „a kapu bezárul” fordulat: az egész Európát átfogó háború, amelyet senki sem tudott elképzelni, beíratott a Történelem Könyvébe. Avagy világiasabb kifejezéssel: a történelemből irodalom lett. A narratív fikció és a valóságos világ által féken tartott elbeszélés között az a különbség, hogy a képzelt világ alakjai nem tehetnek mást, csak amit tesznek. Ezzel szemben az emberi cselekvés világa, különösen a nemzeti és a nemzetközi politika világa sokkalta nagyobb annál, mint amekkora egy emberekkel mégannyira telezsúfolt regényben vagy tragédiában is lehetséges, és nincs eleve eldöntve, hogy mit választanak azok, akik ezen a színpadon játszanak.

Clark könyvében az utolsó 200 oldal szépségét az a gondosság, éleselméjűség és tekintély adja, amellyel elmagyarázza, hogyan következett be a katasztrófa, hogyan alakult a válság számtalan formája, és hogyan szűkült egyre a cselekvési lehetőségek tere. Elbeszéléseinek kidolgozott eleganciáját egy összefoglalás nem adhatja vissza, inkább két példával próbálom érzékeltetni.

Július 6-án úgy tűnt, egyöntetűek a német állam nyilatkozatai: az ismételt osztrák kérésre válaszolva a császár és kancellárja megígérte, hogy támogatja Ausztriát, és arról is biztosította, hogy a német hadsereg mindenre felkészült. Ez volt az a híres „biankó csekk”, amely állítólag felgyorsította a hadba szállást, és megmutatta, Németország csak erre várt. Csakhogy nyomós bizonyítékok szólnak amellel, hogy ez cseppet sem volt szándékában. Más szóval: kevesen hitték, hogy sor kerül a német csekk beváltására, sokkal inkább úgy tekintették, arra szolgál, hogy egy helyi háborún ne terjedjen túl egyetlen, az osztrák–szerb vitából fakadó konfliktus sem. A hadseregnek nem volt terve általános háborúra, a Kaiser helyileg korlátozott háborúval számolt. S azt vétképp senki sem hitte, hogy Oroszország valóban hadba száll Szerbia miatt. Hiszen Szerbia kapitulált Ausztriával szemben 1913-ban, és azzal is számoltak, hogy a cár éppoly kevéssé értékelné a szerb terroristák monarchiaellenességét, mint a Kaiser. A németek nem ismerték fel, milyen jelentősége van annak, hogy a

békepárti Kokovcovot elmozdították a minisztertanács elnöki székéből; akárcsak a britek, ők is azt hitték, hogy a németbarát pártnak emelkedik a csillaga.

Senki sem értette meg teljes mélységében, hogy a szerb függetlenségről folyó vita – a dekonstrukcionista szavajárásával – „eleve” része volt a francia–orosz szövetség gondolkodásának. S végezetül, ha az oroszok igazán háborút akartak, akkor most adódott rá a legjobb alkalom. Mivel Németország nem is olyan régen Nagy-Britanniával működött együtt a balkáni kérdésben, nem nagyon volt ok feltételezni, hogy bele akar bonyolódni ebbe a konfliktusba. Az átláthatatlan helyzet kényszerei közepette a kockázatát biztonságosabbnak mutatkozott az óvatosságnál.

A második példa a hosszás diplomáciai huzavona és elhúzódozó szövegezés után végül július 25-én Szerbiának átadott ultimátum, amelynek szövege egészen másképp is alakulhatott volna. Gyakran feltételezik, hogy az állítólag felháborító 5. és 6. pontja hiúsította meg a megegyezést, s nyitott utat a kiterjedt balkáni, sőt világháborúnak. Az 5. Szerbia beleegyezését követelte ahhoz, hogy a Monarchia kormánya részt vegyen a szerb területen kibontakozó osztrákellenes felforgató tevékenység elfojtásában; a 6. pedig azt, hogy Ausztria kapjon közvetlen szerepet a merényletet előkészítő bűnözői hálózat leleplezésében, amit Francia- és Oroszország s persze Belgrád Szerbia sérthetetlen szuverenitását érő, felháborító támadásnak minősített, amely felér egy hadüzenettel.

Az osztrák követelés – szögezi le Clark – sokkal kevésbé sértette meg a szerb szuverenitást, mint az az 1999-es rambouillet-i egyezmény, amelyet Kissinger „provokációnak, a bombázás megkezdésére vonatkozó mentségnek” minősített. Nem volt annyira provokatív, és a szerb szuverenitás közvetlen sérelmének is nehezen tekinthető, tudván, hogy az alapproblémát épp a nemzeti határokat nem tisztelő irredentizmus jelentette. Az sem volt világos, milyen közvetlen szerepe volt Szerbiának a június 28-i tervben, még ha elköteleződött is a merényletet motiváló ideológia mel-

lett. Továbbá amikor Pašić és kollégái tanulmányozni kezdték az ultimátumot, eleinte arra hajlottak, hogy belenyugszanak, s így elkerülik a háborút. Oroszország viszont ellenállásra buzdított: a hangnem csak az után változott, hogy egy sürgöny tudatta, Oroszország elrendelte a mozgósítást. Ám erre is inkább kitérően, semmint elutasítón válaszoltak. Mindeközben Poincaré francia elnök Szentpétervárra látogatott, hogy figyelmeztesse ottani szövetségeseit, meg ne feledkezzenek a német veszélyről. A Kaiser híres „Kedves Nicky” sürgönyére reagáló cár július 29-én még mindig húzódozott attól, hogy aláírja az általános mozgósítási parancsot, amit 30-án végül is megtett. Még volt egy kis esélye annak, hogy legalább határok közé szorítható a háború, amikor Németország ultimátumot intézett Belgiumhoz, hogy engedélyezze az áthaladást a területén, ne pedig egyszerűen bevonuljon Belgiumba, illetve amikor a britek azon vitáztak, belépjenek-e Belgium miatt egy olyan háborúba, amelynek kimenetele nem eleve eldöntött. Ám augusztus 4-re a puzzle összes „hogyan” darabkája a helyére került.

Clark csak a legutolsó oldalon áll elő a nagy történet általános magyarázatával, és szerintem épp itt egy fontos kérdésben téved. Véggkövetkeztetése szerint „1914 főszereplői alvajárók voltak, éberek, akik mégsem látnak, akiket rémálmok gyötörnek, és mégis vakon mennek el annak a borzalomnak a valósága mellett, amelyet majd a világra zúdítanak.” Ezzel az állítással három baj is van. Először is „az éber, kiszámított lépések”, amelyeknek krónikáját nyújtja, nem voltak alvajárók. Épp ellenkezőleg, amit Clark maga bizonyít oldalról oldalra. Másodsor, az egyetlen bizonyíték, amelyet felhoz a kor általános vakságára, egy pusztán gesztus a *Figaro* 1913. március 5-i öndicsérő vezércikke alapján, amely a francia fegyverek „borzalmas erejét” és „vitathatatlanul csodálatos” egészségügyi szervezetét dicsőítette. Azzal egyetérték, hogy könnyebb volt nem belegondolni, milyen borzalmakkal jár egy „konvencionális háború”, mint a mi atomkorszakunkban, s lehet, hogy a hidegháború fegyverkezésének, a világtörténelem legnagyobb mértékű

fegyverkezésének ezért nem lett drámai végkifejlete, s lett belőle egy történet a kutyáról, amely nem ugatott.

Aki a *Figaro* cikkét az alvajárás esetének véli, nem veszi észre az igazából fontos kérdést: a teljesen éber kortársak hogyan hitték oly magabiztosan, hogy előre látják a háború menetét, hogyhogy nem látták meg az orruk előtt heverő bizonyítékait annak, hogy a modern hadviselés mennyire borzalmas? Csak találgatni lehet. Az új haditechnológia pusztító erejéről a francia–porosz háborúban szerzett tapasztalat emlékéit talán elhomályosította a kommünt követő elnyomás, miközben az orosz–japán háború nagy tanulsága az volt, hogy a védekező stratégia milyen nagy előnyre tehet szert a támadóval szemben – és annak a háborúnak a híres története nem gyalogoskatonákról, hanem tengerészekről szól. Rejtély, hogy az európaiak miért nem gondoltak arra, hogy az amerikai polgárháború idején a nyílt hadmezőt átszelő emberek ezreit kaszálták le az új, pontosabb puszkák. Bármi legyen is a képzelőerő története, bizonyosan nem az alvajárás története.

Végezetül: az alvajárás metaforája épp azt a történeti igazságot iktatja ki, amelyet Clark könyve oly határozottan megfogalmaz. A XIX. században erre mondták, hogy „Minerva baglya szürkületkor kezdi röptét”; Walter Benjamin már inkább XX. századi formába öntötte:



„Van Kleenek egy *Angelus Novus* című képe. Angyalt ábrázol, aki mintha rámeredne valamire, és el akarna hátrálni tőle. Szeme tágra nyílik, szája nyitva, szárnyai kifeszülnek. Ilyen lehet a történelem angyala. Arcát a múlt felé fordítja. Ahol mi események láncolatát lát-

juk, ott ő egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelen romot romra halmoz, s mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy feltámassza a holtakat, és összeillessze, ami szét-törött. De vihar kél a Paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé

összezárni őket. E vihar feltartóztathatatlanul űzi a jövő felé, amelynek hátat fordít, miközben az égig nő előtte a romhalmaz. Ezt a vihart nevezzük haladásnak.”

**THOMAS LAQUEUR**

*Wessely Anna fordítása*

# SZÁZAD VÉG

—• ÚJ FOLYAM 73. SZÁM 2014. 3. •—

—• RÉGÉSZET •—

**Szeverényi Vajk:** Az őskori régészet politikája

**Kiss P. Attila:** Egy új tudományág, a langobardológia születése

**Csáji László Koppány:** Etnográfia a föld alatt? Mivel járulhat hozzá a szociál- és kulturális antropológia a régészet etnicitásolvasataihoz és a társadalomtudományokkal közös diskurzushoz?

**Langó Péter:** Szobortörténetek

**Szabados György:** A korai magyar államiság és időszerűsége

**Simon Zsolt:** Régészet és indentitás a kései Oszmán Birodalomban és a korai Török Köztársaság idején (1869–1943)

WWW.SZAZADVEG.HU

